

FILIP WOLAŃSKI
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID: [0000-0002-4287-6911](https://orcid.org/0000-0002-4287-6911)

KAZNODZIEJSTWO KACPRA BALSAMA NA TLE PRZEPOWIADANIA WYBRANYCH JEZUITÓW W RZECZYPOSPOLITEJ EPOKI SASKIEJ

KACPER BALSAM'S PREACHING ON THE BACKGROUND OF SERMONS OF SELECTED JESUIT CLERGYMEN IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH DURING THE SAXON PERIOD

ABSTRACT: Jesuit preaching in the Polish-Lithuanian Commonwealth was an important model for clergy. Each generation of Polish Jesuits had outstanding preachers. In the first half of the 18th century it was Kacper Balsam. He was born in Lviv but became famous for his sermons delivered in Krakow. The article compares the sermons of Balsam and selected Jesuits active at the same time with similar achievements: Konstanty Awedyk, Franciszek Borowski, Jerzy Dębski, and Atanazy Ludwik Kierśnicki. Despite numerous thematic similarities, Balsam stands out.

KEYWORDS: preaching, Kacper Balsam, Jesuits, Polish-Lithuanian Commonwealth

Kaznodziejstwo jezuickie w Rzeczypospolitej epoki wczesnonowożytnej odgrywało szczególną rolę, traktowane jako rodzaj wzoru homiletycznego. Choć z jezuitami rywalizowali kaznodzieje z innych zgromadzeń, m.in. dominikańscy, pijarscy czy franciszkanie, ich znacząca rola pozostała wyraźna, aż do kasaty w 1773 r., a przepowiadanie jezuickie było istotne w kreowaniu strategii komunikacyjnej Kościoła rzymskokatolickiego¹. Warto pamiętać, że jezuici byli

¹ Kazimierz Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim, cz. 2: Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku*, Kraków 2001, s. 429–462; Bronisław Natoński, *Wokół nauki o stylach w jezuickich retorykach*, „Pamiętnik Literacki”, 1963, 3–4, s. 81–89; Mirosław Korolko,

świadomości swojej pozycji i konsekwentnie starali się ten fakt eksponować i wykorzystywać.

W historiografii polskiej dokonania kaznodziejów jezuickich w XVI i początkach XVII w. zostały wielokrotnie opisane², z uwagi na aktywność tak ważnych postaci ówczesnego życia religijnego, jak choćby Piotr Skarga³, Jakub Wujek⁴, Stanisław Grodzicki⁵, Stanisław Warszewicki⁶ czy Marcin Laterna⁷, natomiast relatywnie mało badań odnosi się do pierwszej połowy XVIII w. lub nieco szerzej epoki

Retoryka w polskich kolegiach jezuickich, [w:] *Jezuici a kultura polska*, red. Ludwik Grzebień, Stanisław Obirek, Kraków 1993, s. 121–142; Jakub Niedźwiedź, *Nieśmiertelny teatr sławy. Teorie i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.*, Kraków 2003, s. 134–146; zob. też: *Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, red. Jakub Kołacz, Kraków 2006; Wojciech Pazera, *Kaznodziejstwo w Polsce od początku do końca epoki baroku*, Częstochowa 1999; Zbigniew Rynduch, *Nauka o stylach w retorykach polskich XVII w.*, Gdańsk 1967. Wśród starszych klasycznych opracowań zob. Alojzy Jougan, *Homilie polskie od czasów najdawniejszych po dobę obecną*, Lwów 1902; Józef Pelczar, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, t. 1–3, Kraków 1896–1900; Karol Mecherzyński, *Historia wymowy w Polsce*, t. 1–3, Kraków 1858.

² Mieczysław Bednarz, *Jezuici i religijność polska 1564–1964*, „Nasza Przyszłość”, 7 (1964), s. 162–163, 187–188; Bronisław Natoński, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna od XVI do XVIII w. Nauczanie i piśmiennictwo*, Kraków 2003; Kazimierz Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007; Stanisław Obirek, *Wizja państwa w nauczaniu jezuitów polskich w latach 1564–1668*, Kraków 1995; Mieczysław Brzozowski, *Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI–XVIII)*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2. cz. 1, red. Marian Rechowicz, Lublin 1975, s. 361–428; Janusz Tazbir, *Jezuici w Polsce do połowy XVII w.*, [w:] *Szkice z dziejów papieżstwa*, red. Kazimierz Piwarski, Warszawa 1961, s. 107–153. Wśród klasycznych opracowań należy wymienić m.in.: Stanisław Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 1–5, Lwów–Kraków 1900–1906; Stanisław Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933 (reprint 2003).

³ Zob. Piotr Skarga, *Kazania sejmowe*, oprac. Janusz Tazbir, Mirosław Korolko, Wrocław 2003; Stanisław Obirek, *Wizja Kościoła i państwa w kazaniach Piotra Skargi SJ*, Kraków 1994; Marek Balon, *Ks. Piotr Skarga. Mała biografia*, Kraków 2011; Zbigniew Zielonka, *Laudacja Piotra Skargi. Czy i czym zasłużył sobie Skarga na miano Wielki*, [w:] *Ks. Piotr Skarga SJ w roku jubileuszowym 2012*, red. Krystyna Krawiec-Złotkowska, Słupsk–Radom 2014, s. 15–28; Joanna Marszk, *Piotr Skarga rzecznikiem sprawiedliwych prawi właściwie pojętej wolności w Rzeczypospolitej (na podstawie „Kazań sejmowych”)*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum”, 24 (2018), 2, s. 108–131; zob. też Mirosław Korolko, *O prozie kazań sejmowych Piotra Skargi*, Warszawa 1971; Janusz Tazbir, *Piotr Skarga, szermierz kontrreformacji*, Warszawa 1978.

⁴ Kazimierz Drzymała, *Ks. Jakub Wujek z Wągrowca obrońca chłopów polskich*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 12 (1959), s. 363–372; Józef Paściak, *Pisma kaznodziejskie i ascetyczne ks. Jakuba Wujka*, „Studia Gnesnensis”, 1 (1975), s. 374–377.

⁵ Kazimierz Drzymała, *Ks. Stanisław Grodzicki SJ*, Kraków 1973; *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień, Kraków 2004, s. 197.

⁶ Stanisław Bednarski, *Stanisław Warszewicki*, Kraków 1939; Ludwik Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570–1599*, Rzym 1984, s. 65–66; *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*, s. 725.

⁷ Stanisław Cieślak, *Marcin Laterna SJ (1552–1598). Działacz kontrreformacyjny*, Kraków 2003.

saskiej⁸. Tymczasem w tym okresie dokonywało się wiele ważnych procesów związanych z reformami nie tylko jezuickich programów szkolnych, ale również zasad stosowanej retoryki, wreszcie treści przepowiadania⁹. Podjęto starania o podniesienie poziomu wykształcenia kadry kolegów, dążąc do odbudowy związków polskiej gałęzi zakonu z jego europejskimi ośrodkami¹⁰. Dla kulturowego znaczenia przepowiadania jezuickiego nie najważniejsze wydają się jednak procesy modernizacyjne, których skutki rozłożone były na dziesięciolecia. Odbiór społeczny kaznodziejstwa jezuickiego wiązał się z jego zakorzenieniem w kulturze staropolskiej, jako swoistej dla niej formy komunikacji. Przepowiadanie jezuickie, czerpiące z wzorów późnobarokowych z ich afektywnością i naciskiem na funkcję pochwalną, głęboko wpiśnięte było w mentalność staropolskiego katolickiego odbiorcy¹¹. Było źródłem przekazu normatywnego, ale komunikowanego z całym bogactwem kodów kulturowych konstytuujących ówczesne wyobrażenia i praktyki społeczne. Wystarczy zwrócić uwagę na dwa elementy religijności sarmackiej, tj. rozwój kultu maryjnego w XVIII w. oraz ówczesne zwyczaje funeralne. Ważnym przejawem ewolucji pierwszego z wymienionych zjawisk były koronacje wizerunków maryjnych, którym towarzyszył przekaz kaznodziejski¹². Podobną rolę kaznodziejstwo odgrywało w związku

⁸ Przez epokę saską rozumiany jest okres panowania dynastii Wettinów w Rzeczypospolitej w latach 1697–1763. Natomiast trzeba również pamiętać, że nie powstało dotąd syntetyczne opracowanie dorobku kaznodziejów jezuickich w całym okresie staropolskim.

⁹ Bronisław Natoński, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 1, s. 202–215; Ludwik Piechnik, *Akademie i uczelnie jezuickie*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2, s. 67–88, 93–97; Puchowski, *Jezuickie kolegia*, s. 168–205. Zob. też Ludwik Grzebień, *Czy Stanisław Konarski SP był natchnieniem dla jezuitów w reformie szkolnictwa?*, „*Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*”, 10 (2001), 2, s. 53–66.

¹⁰ Puchowski, *Jezuickie kolegia*, s. 195–198.

¹¹ O kaznodziejstwie barokowym w Rzeczypospolitej pisali m.in.: Janusz A. Drob, *Trzy zegary. Obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 1998; *idem*, *Model człowieka wieku XVII w kazaniach Bernarda Gutowskiego*, „*Roczniki Humanistyczne*”, 29 (1981), 2, s. 75–140; Robert Kościelny, *Rzeczpospolita oskarżanych narodów*, Szczecin 2003; Wiesław Pawlak, *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 2005; Anna Nowicka-Struska, *Ex fumo in lucem. Barokowe kaznodziejstwo Andrzeja Kochanowskiego*, Lublin 2008; Magdalena Kuran, *Przez zarzuconą subtelną bawelnice... – cognitio symbolica w kazaniach reformata Antoniego Węgrzynowicza (źródła, zastosowania i konteksty)*, 2022 (*Analecta Literackie i Językowe*, 16). Zob. też Filip Wolański, *Kaznodziejstwo bernardyńskie w staropolskim systemie komunikacji społecznej schyłku epoki saskiej. Studium kształtowania wyobrażeń i postaw*, Toruń 2012.

¹² Począwszy od pierwszej uroczystej koronacji w Częstochowie w 1717 r., tego rodzaju wydarzenia już w epoce saskiej zaczęły odbywać się regularnie, stając się z czasem jedną z ważnych praktyk religijnych w polskim katolicyzmie. Zob. Aleksandra Witkowska, *Uroczyste koronacje wizerunków maryjnych na ziemiach polskich w latach 1717–1992*, [w:] *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, red. Antoni Jackowski, Kraków 1996, s. 87–103;

z uroczystościami funeralnymi, przy czym obok przekazu komemoratywnego służyło upowszechnianiu przekazu eschatologicznego i normatywnego, które były powiązane z aksjologią promowaną w nauczaniu Kościoła¹³.

Niewystarczający stan badań dotyczących kaznodziejstwa jezuickiego w epoce saskiej, a także niedostatek analizy osiągnięć najwybitniejszych reprezentantów tego zgromadzenia należy uznać za dotkliwą lukę we współczesnej historiografii polskiej. Powielane są opinie o upadku jakości posługi słowa w tym okresie, co można uznać za słuszne z uwagi na jej poziom literacki, jednak należy zweryfikować w związku z przemianami zachodzącymi w strukturach Kościoła i społeczeństwie staropolskim. Wydaje się, że konieczne jest poszukiwanie nowych ujęć, które pozwolą na ocenę kaznodziejstwa nie tylko z perspektywy literaturoznawczej, ale również historycznej, jako zjawiska o wymiarze społecznym. Za pomocne w tym wypadku można uznać metody badawcze z zakresu teorii komunikacji społecznej oraz antropologii kulturowej, które umożliwiają analizę procesów zachodzących w społeczeństwach tradycyjnych. Oczywiście niezbędne jest korzystanie z dorobku historii życia społecznego Kościoła.

Wśród kaznodziejów jezuickich epoki saskiej nie brakowało wyróżniających się zakonników, których dokonania oratorskie często korespondowały z wysokimi kompetencjami intelektualnymi czy talentem pisarskim. Jezuita bardzo chętnie promowali ich osiągnięcia, jednym ze szczególnie popularyzowanych był Kacper Balsam (1715–1759). Pochodzący ze Lwowa wywodził się z tamtejszej diaspory ormiańskiej. W 1731 r. wstąpił do Towarzystwa Jezusowego, mając zaledwie 16 lat.

Tomasz Ciesielski, *Koronacje cudownych obrazów w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. Aleksander Jankowski, Andrzej Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 195–211. Zob. też Tomasz Dywan, *Kształtowanie kultury prowincjonalnej w katolickich sanktuariach maryjnych na kresach południowo-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Łódź 2014.

¹³ Dobrosława Platt, *Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław 1992; Bogdan Rok, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995, s. 61–92; Robert Kościelny, *Kazania barokowe jako źródło do badań nad mechanizmami kształtowania postaw mieszkańców Rzeczypospolitej*, „Nasza Przyszłość”, 97 (2002), s. 89–124; Jolita Sarcevičienė, *Bene vixit ideo bene mortua est: śmierć kobiety w kazaniach pogrzebowych Wielkiego Księstwa Litewskiego pierwszej połowy XVII wieku*, „Barok. Historia, Literatura, Sztuka”, 13 (2006), 1(25), s. 49–58; Tomasz Gałwiazek, *Kształtowanie mentalności chrześcijańskiej w świetle kazań dominikańskich czasów saskich*, Toruń 2009, s. 120–146; Filip Wolański, *Radziwiłłowskie uroczystości funeralne w XVIII wieku na tle zwyczajów pogrzebowych w Rzeczypospolitej*, „Socialinių tapatumų reprezentacijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje”, 2010, s. 422–431; Urszula Kicińska, *Oracja pogrzebowa jako upamiętnienie zmarłego*, [w:] *Nie wszyscy umrą. Pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej. Studia*, red. Aleksander Jankowski, Andrzej Klonder, Bydgoszcz 2015, s. 189–199.

Bez wątpienia był uzdolnionym profesem, ponieważ otrzymał możliwość zdobycia pełnego wykształcenia w kolegiach zakonnych. W latach 1733–1736 studiował filozofię w Lublinie, następnie od 1739 do 1743 r. teologię w Poznaniu. Po studiach został wysłany do Stanisławowa, gdzie w latach 1746–1748 wykładał filozofię. Aktywność kaznodziejską Balsama trzeba łączyć przede wszystkim z Krakowem. W latach 1744–1746 i 1748–1757 działał jako kaznodzieja w kościele św. Barbary. Balsam zasłynął z solidności w wykonywaniu pracy duszpasterskiej, na którą składało się kaznodziejstwo, udział w rekolekcjach, zapewne także w misjach ludowych. Warto dodać, że w latach 1757–1759 głosił kazania w kościele św. Piotra i Pawła posiadającym niezwykle wysoki status¹⁴.

Charakteryzując obszerny dorobek kaznodziejski Kacpra Balsama, warto podkreślić, że jest on relatywnie dość jednorodny. Składają się na niego zbiory kazań niedzielnych¹⁵, świątecznych¹⁶ i przygodnych¹⁷, uzupełnione tylko o dwa kazania przedsejmowe okazjonalne¹⁸ oraz trzy kazania okazjonalne raczej o charakterze wzorcowym, zamieszczone w zbiorach kazań przygodnych. W sumie wydano 11 tomów przepowiadania jezuita, wszystkie po jego śmierci, z wyjątkiem osobno opublikowanych kazań przedsejmowych. Było to o tyle niezwykle, że Balsam za życia nie pełnił żadnych funkcji zarządczych w zakonie, stanowiło więc przejaw prawdziwego uznania dla jego dokonań jako oratora i pisarza religijnego. Kazania Balsama były wznawiane przez jezuitów dwa razy w latach 60. i 70.

¹⁴ Ludwik Grzebień, *Balsam Kacper (1715–1759)*, [w:] *Polski Słownik Teologii Katolickiej* (dalej: PSTK), t. 1, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, Warszawa 1981, s. 93–94; Stanisław Bednarski, *Balsam Kasper (1715–1760)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 1, Warszawa–Kraków 1935, s. 242–243; *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*, s. 25; Panuś, *Zarys historii*, s. 127–128; Sadok Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 59–64.

¹⁵ Kacper Balsam, *Kazania na niedzielę całego roku*, t. 1–2, Poznań 1761.

¹⁶ *Idem*, *Kazania na święta całego roku*, t. 1–2, Poznań 1762–1764.

¹⁷ *Idem*, *Kazania przygodne* [...], t. 1–5, Poznań 1764–1768; t. 6 i 7 tego cyklu posiadają nieco inne tytuły, tj. *idem*, *Kazania adwentowe* [...] *na ośmiat służące. Przygodnych kazań* [...], t. 6, Poznań 1769; *idem*, *Kazania o męce pańskiej i inne przygodne* [...], t. 7, Poznań 1772. W t. 4 i 7 znalazły się nie tylko kazania ułożone jako jeden cykl, ale także przygotowane w związku z określonymi wydarzeniami, a więc okazjonalne, m.in. wydane wcześniej osobno kazania przedsejmowe, przepowiadanie z okazji prymicji kapłańskich czy obłóczyn zakonnic.

¹⁸ *Idem*, *Kazanie pobudzające do modlitwy na uproszenie szczęśliwego powodzenia sejmowi walnemu w roku 1754 d. 30 września rozpoczynającemu się w Warszawie, w kościele katedralnym krakowskim podczas solennej wotywy przedsejmowej miane przez jednego kapłana Soc. J. i za pozwoleniem starszych, tegoż roku do druku podane* [...], Kraków 1754; *idem*, *Kazanie o trojakięj jedności do publicznych obrad potrzebnej pobudzające ku zjednaniu przez modlitwy sejmowi walnemu na rok pański 1758 przypadającemu w Warszawie tejże potrzebnej jedności podczas wotywy przedsejmowej, w Krakowie miane* [...], Kraków 1758.

XVIII w. Struktura tego dorobku czyni z niego przede wszystkim cykl przepowiadania duszpasterskiego, często wręcz o katechetycznym zabarwieniu.

Przykładem tego rodzaju ujęcia są kazania przygodne poświęcone tematyce cnót kardynalnych i teologicznych. Na siedem tomów tego cyklu problematyce inspirowanej wątkiem cnót poświęcono aż cztery. W ich treści można odnaleźć odwołania do różnorodnej tematyki korespondującej z realiami ówczesnego życia codziennego, choć źródeł inwencji Balsama należy się doszukiwać przede wszystkim w teologii moralnej oraz starszej homiletyce jezuickiej.

Perspektywę przyjętą przez Balsama może zobrazować krótka charakterystyka treści poszczególnych zbiorów. W tomie pierwszym jezuita skupił się na cnotach teologicznych – wierze, nadziei i miłości. W czternastu kazaniach analizował ich znaczenie dla postaw życiowych chrześcijanina, w tym kwestiach związanych z realizacją ewangelicznego postulat miłości bliźniego. Tom drugi, który nie dotyczył bezpośrednio cnót, otrzymał bowiem podtytuł *O występkach i obowiązkach ludzi młodych*, został w całości poświęcony kwestiom, które można łączyć z wychowaniem, ale w rozumieniu bliższym staropolskim moralizatorom niż pedagogom. W tomie trzecim zamieszczono kazania poświęcone trzem z czterech cnót kardynalnych, tj. roztropności, wstrzemięźliwości i męstwu. Natomiast tom czwarty i piąty zawierały kazania odwołujące się do cnoty sprawiedliwości, co Balsam wykorzystał, nawiązując do codzienności w realiach staropolskich, odnosząc się m.in. do relacji między szlachtą a chłopami czy lichwami.

Struktura oracji we wszystkich tomach kazań przygodnych skonstruowana została w taki sam sposób. Każde kazanie poprzedzał wstęp oraz krótkie streszczenie tematyki podejmowanej w poszczególnych jego częściach, natomiast główny tekst podzielony został na dwie lub trzy części. W tytule kaznodzieja sugerował dzień z kalendarza liturgicznego, w którym przepowiadanie należało wykorzystać w posłudze duszpasterskiej, np. kazanie z tomu pierwszego, *O obowiązkach chrześcijanina wynikających z nadziei miłości, które wypełniać powinien*, przeznaczone zostało na pierwszą niedzielę po Wielkanocy¹⁹.

Tematyka przepowiadania mimo uniwersalnego charakteru podejmowanych problemów często dotyczyła bezpośrednio staropolskiej codzienności i praktyk życia społecznego. Za przykład mogą posłużyć kazania z tomu piątego, który otwierały w kolejności kazania nt.: *O powinnościach panów polskich względem swoich*

¹⁹ *Idem, Kazania przygodne* [...], t. 1, s. 1–20.

*poddanych, O kontrakcie najmowania kogo do pracy, O kontrakcie najmowania domu*²⁰. W tomie czwartym zamieszczono m.in. kazania *O kontrakcie najmowania służ i służebnic i o powinnościach zobopólnych, O kontrakcie przedawania i kupowania*, wreszcie *O testamencie chrześcijańskim*²¹. W konsekwencji Balsam zwracał się do odbiorców reprezentujących różne grupy społeczne, przy czym powoływał się na swoją rolę jako kaznodziei z urzędu, którego obowiązkiem było dotarcie ze swoim przekazem do wszystkich wiernych, bez względu na stan czy profesję²².

Podobnie jak inni kaznodzieje epoki jezuita chętnie używał środków perswazyjnych, które umożliwiały nawiązanie i podtrzymanie kontaktu z rodzimym odbiorcą, stąd zastosowanie sarmatyzacji, jako swoistej wersji prezentyzmu w argumentacji oraz egzemplach. I tak mimo analizowania roli cnoty miłości w życiu chrześcijanina Balsam obficie korzystał w swojej argumentacji z nawiązań do staropolskich realiów społecznych. Odbiorcy bez trudu mogli doszukać się znanych im kontekstów, np. gdy kaznodzieja opisywał kradzież czerwonych złotych, metaforycznie przedstawiając konsekwencje złego myślenia o bliźnim²³.

Kazania niedzielne Kacpra Balsama mają w pewnym sensie również charakter kazań przygodnych. Tematyka tego rodzaju przepowiadania była co prawda zdeterminowana przez perykopy biblijne przeznaczone na określone niedziele w kalendarzu liturgicznym, jednak to od inwencji duchownego zależało, jak wykorzysta biblijną inspirację. Balsam skorzystał z tej możliwości, łącząc przekaz teologiczny z etycznym w sposób, który koresponduje z dyskursem jego kazań przygodnych. Stąd w przepowiadaniu niedzielnym pojawiają się tematyczne odwołania do miłosierdzia, zaniechania gniewu²⁴, wreszcie do umartwiania zmysłów i wszelkich ludzkich namiętności zagrażających zbawieniu²⁵. Nie są to po prostu kazania na kolejne niedziele roku, ale swego rodzaju cykle tematyczne, które obejmują niekiedy po kilka niedziel z rzędu. Tego rodzaju praktykę jezuita zastosował w tomie pierwszym,

²⁰ *Ibidem*, t. 5, s. 3–76.

²¹ *Ibidem*, t. 4, s. 478–555.

²² *Ibidem*, t. 5, s. 5–6. „Nie tylko powszechnie ale i szczególnie wszystkich nauczać powinienem, zwłaszcza że w tym mieście urząd kaznodziejski sprawuję, w którym obywatele z przywilejów królewskich mogą mieć wiejskie dzierżawy”.

²³ *Ibidem*, t. 1, s. 267–268. „Dajmy, że wam złodziej tajemnie z kilkuset czerwonych złotych kilkadziesiąt wziął, wy o tym nie wiecie, a przecie to utajone przed waszą wiadomością wzięcie pieniędzy jest prawdziwą waszą krzywdą, tak chociaż o złych myślach waszych, które macie względem bliźniego, bliźni wasz nie wie (sam bowiem Bóg przenika serca) jednak myśli złe wasze są prawdziwą rzetelną bliźniego krzywdą”.

²⁴ Balsam, *Kazania na niedzielę całego roku*, t. 2, Poznań 1761, s. 276–310.

²⁵ *Ibidem*, t. 1, s. 192–235.

w którym znalazł się cykl sześciu kazań o umartwieniu kolejno: zmysłów, namiętności (dwa kazania), rozumu, woli, pamięci. Co ważne opisany cykl został przeznaczony na niedziele w czasie Wielkiego Postu²⁶. Podobny cykl można odnaleźć w tomie drugim, przeznaczony na niedziele adwentu, w którym tematem przewodnim stał się grzech i jego konsekwencje. Z tej okazji Balsam przygotował cztery kazania²⁷.

Kazania świąteczne Balsama nie wyróżniają się tematycznie, podobnie jak przepowiadanie innych zakonników są zdeterminowane przez kalendarz liturgiczny i jego potrzeby oraz tradycję własnego zgromadzenia, które czcilo pamięć jezuickich świętych i błogosławionych. Ten ostatni element sprawił, że w zbiorze znalazły się m.in. wspomnienie św. Stanisława Kostki w dwóch kazaniach²⁸ oraz męczenników z Nagasaki – św. Jana, św. Pawła i św. Jakuba²⁹. W obu tomach znalazły się kazania na wszystkie święta maryjne zapisane w kalendarzu liturgicznym, co nie było normą w kaznodziejstwie staropolskim epoki saskiej, np. bernardyni w żadnym drukowanym zbiorze przepowiadania świątecznego nie zamieścili kompletu kazań na wszystkie święta maryjne, podobnie było w tomach rękopiśmiennych³⁰. Są również kazania poświęcone wspomnieniu patronów Polski: św. Wojciechowi (dwa kazania) i św. Stanisławowi, który jako osoba związana z Krakowem była przez Balsama darzona szczególną estymą, a także św. Kazimierzowi, traktowanemu jako patron Litwy i Polski³¹.

Opisany dorobek Kacpra Balsama należy ocenić jako obszerny i posiadający cechy wyróżniające go na tle współczesnych mu kaznodziejów w Rzeczypospolitej. Ujawniają się one zarówno w stylu, jak i tematyce przepowiadania jezuity. Stosowany język nie był przeładowany makronizmami, wyraźne było dążenie do zachowania logicznej argumentacji, przy zastosowaniu wszystkich najważniejszych zasad konstruowania przekazu kaznodziejskiego, jakie obowiązywały w tamtej epoce. Widoczny był nacisk na wyeksponowanie aksjologii katolickiej zwłaszcza w kazaniach przygodnych i niedzielnych. Należy powtórzyć, że problematyka z zakresu teologii moralnej korespondowała z odwołaniami do realiów ówczesnego życia społecznego, dzięki czemu mogła być bardziej zrozumiała dla odbiorców pochodzących z różnych grup społecznych.

²⁶ *Ibidem*, s. 192–285.

²⁷ *Ibidem*, t. 2, s. 438–512.

²⁸ Balsam, *Kazania na święta całego roku*, t. 2, Poznań 1764, s. 519–562.

²⁹ *Ibidem*, t. 1, Poznań 1762, s. 109–132.

³⁰ Filip Wolański, *Kaznodziejstwo bernardyńskie*, s. 143. Chodzi o sześć świąt maryjnych obchodzonych w rzymskokatolickim kalendarzu liturgicznym.

³¹ Balsam, *Kazania na święta całego roku*, t. 1, s. 171–190, 279–315, 396–382.

Warto porównać dorobek Kacpra Balsama z aktywnością kaznodziejską jezuitów należących do jego generacji i z wydanymi przez nich kazaniami. Przy wyborze tych zakonników uwzględniono przede wszystkim fakt, iż ich kazania ukazywały się w czasie, gdy Balsam był aktywnym oratorem, a w związku z tym ich treść i forma mogły korespondować z jego przepowiadaniem, a nawet mógł je znać i być może w jakiś sposób inspirować się nimi. Dorobek wybranych zakonników można też porównać z dorobkiem Balsama, z uwagi na ich zaangażowanie publiczne i specyfikę wydawanych kazań.

Wśród wybitnych oratorów Towarzystwa Jezusowego w XVIII w. najczęściej wymieniany jest Karol Fabiani³². Co prawda początek jego aktywności duszpasterskiej przypada na okres działalności Balsama, ale swoje kazania opublikował znacznie później, bo dopiero w latach 80. i 90., dlatego nie będzie brany pod uwagę w zestawieniu z dorobkiem jezuitów epoki saskiej z uwagi na obecny w nich wpływ późniejszych idei oświeceniowych. W grupie w kaznodziejów posiadających dorobek o zbliżonym charakterze do Balsama należy wymienić takich jezuitów, jak: Konstanty Awedyk (1708–1771)³³, Franciszek Borowski (po 1730–1786)³⁴, Jerzy Dębski (1668–1733)³⁵, Atanazy Ludwik Kiersnicki (1678–1733)³⁶.

Wszyscy czterej jezuita byli autorami zbiorów kazań niedzielnych³⁷, Dębski był również autorem kazań świątecznych³⁸, a Awedyk opublikował zbiór kazań

³² Panuś, *Zarys historii*, s. 128–129.

³³ Ludwik Grzebień, *Awedyk Konstanty (1708–1771)*, [w:] PSTK, t. 1, s. 79–80; *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*, s. 22; Stanisław Bednarski, *Awedyk Konstanty (1708–1771)*, [w:] PSB, t. 1, s. 189–190.

³⁴ Ludwik Grzebień, *Borowski Franciszek, senior (1712 ok.–1790)*, [w:] PSTK, t. 1, s. 199–200; *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*, s. 59; Stanisław Bednarski, *Borowski Franciszek (1712–1783)*, [w:] PSB, t. 2, Warszawa–Kraków 1936, s. 345–346.

³⁵ Ludwik Grzebień, *Dębski Jerzy h. Radwan (1668–1733)*, [w:] PSTK, t. 1, s. 392–393; *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*, s. 124.

³⁶ Ludwik Grzebień, *Kiersnicki (Kiersnicki) Atanazy Ludwik (1678–1733)*, [w:] PSTK, t. 1, s. 274–275; *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach*, s. 278; Bronisław Natoński, *Kiersnicki (Kiersnicki) Atanazy Ludwik (1678–1733)*, [w:] PSB, t. 12, Wrocław 1966–1967, s. 431–432.

³⁷ Konstanty Awedyk, *Kazania na niedzielę całego roku [...]*, Lwów 1766; Franciszek Borowski, *Kazania na niedzielę*, t. 1, Lwów 1769; Jerzy Dębski, *Trojaki pokłon kaznodziejski niedzielny Bogu w Trójcy Świętej jedynemu oddany albo kazania Trójcy Najświętszej dedykowane*, t. 1, Kalisz 1725; t. 2, Sandomierz 1729; t. 3, Sandomierz 1732; Atanazy Ludwik Kiersnicki, *Wolny głos mów niedzielnych najdzielniejszym głosem tak w puszczy literalnego sequestru, jako na publikach starożytnych [...]*, Poświęcony, Warszawa 1727.

³⁸ Jerzy Dębski, *Trojaki pokłon kaznodziejski odświętny, czci i chwale Trójcy Najświętszej, pierwszym tomem kazań rocznych w trój letnich kazaniach odświętnych*, Sandomierz 1729.

okazjonalnych³⁹. Należy podkreślić, że wszyscy posiadali dorobek pojedynczych kazań okazjonalnych. Dwóch jezuitów, Awedyk i Dębski, aktywnie uczestniczyło w życiu publicznym, wygłaszając kazania w związku z otwarciem obrad Trybunału Koronnego w Piotrkowie Trybunalskim. Awedyk robił to trzy razy w latach 1747, 1748 i 1758⁴⁰, Dębski raz w 1721 r.⁴¹, natomiast Borowski głosił słowo podczas otwarcia Trybunału Koronnego w Lublinie w 1755 r.⁴² Ten ostatni jezuita wygłaszał też w Lublinie w 1756 r. kazanie z okazji wspomnienia wyboru Augusta III na króla⁴³. Natomiast Kiersnicki, jako kaznodzieja królewski w latach 1709–1721, głosił przepowiadanie w kolegiacie św. Jana w Warszawie, gdzie aktywnie brał udział w wydarzeniach publicznych, choć kazania wygłaszane w tych okolicznościach nie zostały wydane drukiem i nie zachowały się w rękopisie.

Jezuici wygłaszali również kazania podczas uroczystości kościelnych z okazji nominacji na urzędy kościelne. Wiele wskazuje na to, że Atanazy Kiersnicki otrzymał możliwość uświetnienia w 1710 r. ingresu Michała Bartłomieja Tarły, biskupa poznańskiego wywodzącego się ze Zgromadzenia Księża Misjonarzy św. Wincentego à Paulo⁴⁴. Tego rodzaju przepowiadanie przygotował również Awedyk, aby uświetnić objęcie arcybiskupstwa lwowskiego przez Wacława Hieronima Sierakowskiego w 1759 r.⁴⁵

Innym aspektem kaznodziejstwa okazjonalnego wspomnianych jezuitów był udział w koronacjach wizerunków maryjnych, uroczystościach dedykowanych kultowi świętych oraz ceremoniach pogrzebowych. Kiersnicki brał udział

³⁹ Konstanty Awedyk, *Kazania w niektórych materiałach tego polityczniejszego i ucześniejszego wieku wielce potrzebnych*, Lwów 1757.

⁴⁰ Konstanty Awedyk, *Kazanie na powitanie [...] Trybunału Koronnego deputatów, po ufundowanej [...] głównych sądów jurysdykcji. Miane w kościele farnym Piotrowskim roku 1747 dnia 15 października*, Kalisz 1747; *idem*, *Mądrość każdego kondycji proporcjonalna JO. Trybunałowi Koronnemu i innym stanom na kolendę dana. To jest kazanie kolendowe na dzień św. Agnieszki miane wielkim i dystygowanym imionom palestry piotrkowskiej trybunalskiej przypisane [...]*, Kalisz 1748; *idem*, *Kazanie na zaczęcie Trybunału Koronnego miane [...]*, Lublin 1758.

⁴¹ Jerzy Dębski, *Trybunał niebieski na ziemi [...]. Kazanie na solennej wotywie u fary piotrkowskiej [...] roku 1721 dnia 6 Oktobra*, Kalisz 1721.

⁴² Franciszek Borowski, *Kazanie na powitanie JO. Trybunału Koronnego w kościele lubelskim dnia 19 kwietnia 1755*, b.m., b.r.

⁴³ *Idem*, *Kazanie przy podziękowaniu Panu Bogu za wybór Augusta III na króla polskiego miane w kolegiacie lubelskiej dnia 8 sierpnia 1756*, b.m., b.r.

⁴⁴ Atanazy Ludwik Kiersnicki, *Basilica honoris avita Toporeorum [...] ad glorie perennitatem erecta sacro honori Bartholomaei Tarlo, Posnaniensis episcopi, ad nominates influas dicta [...]*, Varsoviae 1710.

⁴⁵ Konstanty Awedyk, *Kazanie gdy pierwsza wiadomość o nominacji JWX Wacława Hieronima Sierakowskiego [...] miane w archikatedrze lwowskiej na wotywie publicznej [...]*, Lwów 1759.

w koronacji obrazów w Częstochowie w 1717 r.⁴⁶ i w Kodniu w 1721 r., Borowski zaś w uroczystościach koronacyjnych w Rzeszowie w 1763 r.⁴⁷ W pierwszych latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego uczestniczył również w uroczystościach związanych z celebrowaniem kanonizacji św. Józefa z Kupertynu w kościele franciszkanów konwentualnych w Przemyślu w 1768 r.⁴⁸ Natomiast kazanie pogrzebowe wygłaszał Awedyk podczas uroczystości funeralnych kasztelana wołyńskiego Michała Czackiego w Lublinie w 1745 r.⁴⁹

Charakteryzując dokonania piśmiennicze wybranych jezuitów, należy zwrócić uwagę na szczególne cechy dorobku Konstantego Awedyka, który wyróżnia się na tle pozostałych z uwagi na jego zaangażowanie w wydarzenia związane z działalnością Jakuba Franka i łączącą się z tym faktem dyskusją wokół sporu między talmudystami a frankistami. Jezuita wydał kazanie dotyczące tej kwestii, a także jako załącznik do niego *Opisanie wszystkich dworniejszych okoliczności nawrócenia do wiary św. Contra Talmudystów*⁵⁰.

Kazania wybranych jezuitów korespondują formalnie i merytorycznie z przepowiadaniem Balsama, jednak na tle jego dokonań stanowią mniejszy dorobek. Porównanie treści kazań niedzielnych w zbiorach wskazuje na oczywiste podobieństwo wynikające z charakteru tego rodzaju zbiorów konstruowanych według porządku roku liturgicznego i przypisanych do kolejnych niedziel perykop biblijnych. Inny charakter ma tylko zbiór Borowskiego, który przeznaczył do wygłoszenia jako

⁴⁶ Atanazy Ludwik Kierśnicki, *Monarchini polska, głową swoją korony, a sercem swoim głowy koronująca. Wielka wielkiego Boga matka Maria w arcy cudownym obrazie na Jasnej Górze częstochowskiej* [...] ukoronowana, Częstochowa 1717; *ibidem*, [w:] Antoni Nowakowski, *Nowa korona chwały najwyższej monarchini nieba i ziemie najaśniejszej królowej polskiej Maryi Pannie wielkiej Zbawiciela naszego matce, w precudownym rytrakcie na Jasnej Górze częstochowskiej* [...] ukoronowana. Przez tryumfalną szczęśliwej inauguracji oktafę, drogimi perlami panegirycznych kazań, od najprzewielebniejszych i przewielebnych prałatów i godnych enkomistów przeobrażona i akomodowana, Częstochowa 1718, s. 15–47.

⁴⁷ Franciszek Borowski, *Kazanie na koronacji cudownej Matki Boskiej w Rzeszowie roku pańskiego 1763 dnia 9 września*, Lublin 1769.

⁴⁸ *Idem*, *Kazanie przy dokończeniu uroczystej kanonizacji św. Józefa z Kupertynu zakonu św. Franciszka Conventualium dani 19 września 1768 r. w Przemyślu*, b.m., 1769.

⁴⁹ Konstanty Awedyk, *Kazanie na pogrzebie JW. JM. P. Michała na Księstwie Poryckim Czackiego, kasztelana wołyńskiego, wojsk JKM. i Rzeczypospolitej znaku pancernego rotmistrza miane* [...], *dnia pierwszego pogrzebu w kościele łuckim OO. Jezuitów roku pańskiego 1745 dnia 17 maja*, Lublin 1745.

⁵⁰ *Idem*, *Kazanie po dysputach Contra Talmudystów we Lwowie w kościele katedralnym lwowskim miane. Przy tym historia Contra Talmudystów wszystkie dworniejsze okoliczności nawrócenia ich do wiary św. i dalszych postępów opisująca* [...], Lwów 1760.

przepowiadanie niedzielne cztery kazania o rzeczach ostatecznych, tj. śmierci, sądzie, piekle i niebie⁵¹.

Homilie Balsama wykazują podobieństwo z przepowiadaniem Awedyka z uwagi na tematyczne potraktowanie części kazań niedzielnych. Ten ostatni zamieścił w swoim zbiorze otwierający go cykl czterech kazań adwentowych, których tematem przewodnim był Sąd Ostateczny⁵². Co więcej w zbiorze znalazło się przepowiadanie podejmujące nie tylko problematykę teologiczną i etyczną, ale także społeczną, która korespondowała z realiami wczesnonowożytnej Rzeczypospolitej. Stąd kazania poświęcone roli, jaką w społeczeństwie powinny odgrywać poszczególne stany⁵³, o konieczności troszczenia się o dobro własnego kraju⁵⁴, o potrzebie uczciwego korzystania z edukacji fundowanej młodym przez rodziców⁵⁵, czy wreszcie przeciwko zwyczajowi pojedynkowania się⁵⁶.

Wydane w trzech tomach kazania niedzielne Dębskiego wykazują również podobieństwa tematyczne ze zbiorami Awedyka i Balsama. Podobnie jak u pierwszego z jezuitów zamieszczono cykl przepowiadania poświęconego Sądowi Ostatecznemu przeznaczony na cztery niedziele adwentu, przy czym tego rodzaju cykle otwierają wszystkie trzy tomy⁵⁷. Bardzo ciekawa jest struktura tomu drugiego, Dębski zamieścił w nim bowiem jeszcze dwa cykle tematyczne. Pierwszy był związany z Wielkanocą i wyłamywał się z konwencji kazań niedzielnych, gdyż przeznaczony został do wygłoszenia w czasie Triduum Paschalnego. Znalazło się w nim aż dziesięć kazań, które można było wykorzystać, zaczynając od Wielkiego Czwartku. Na Niedzielę Wielkanocną Dębski przygotował już osobne przepowiadanie⁵⁸. Drugi cykl, liczący siedem kazań, został przygotowany z myślą o celebrowaniu trzech dni Świąt Wielkanocnych, tj. Wielkiej Niedzieli, poniedziałku i wtorku oraz następujących po świątach czterech niedziel. Tematem przewodnim

⁵¹ Franciszek Borowski, *Kazania na niedzielę*. Podobne cykle były publikowane powszechnie, ale traktowane jako kazania tematyczne. Wśród jezuitów, autorów takich wydawnictw w XVIII w. można wymienić np. Tomasza Perkowicza, który przetłumaczył na j. polski i zredagował kazania francuskie, zob. *Kazania przebrane z kaznodziejów francuskich o czterech ostatnich rzeczach każdego człowieka*, tłum. Tomasz Perkowicz, t. 1–3, Poznań 1766.

⁵² Konstanty Awedyk, *Kazania niedzielne całego roku*, s. 1–68.

⁵³ *Ibidem*, s. 531–541.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 498–511.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 563–572.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 456–498.

⁵⁷ Jerzy Dębski, *Trojaki pokłon kaznodziejski niedzielny*, t. 1, s. 1–23; t. 2, s. 1–18; t. 3, s. 1–23.

⁵⁸ *Ibidem*, t. 2, s. 97–153.

tych kazań jest eschatologiczny obraz zbawienia katolików dokonującego się w konsekwencji odkupienia przez śmierć i Zmartwychwstanie Chrystusa⁵⁹. Są to więc swego rodzaju rozważania teologiczne i podobnie jak w innych kazaniach niedzielnych Dębskiego nie były bezpośrednio związane tematycznie z problematyką z kręgu życia społecznego. Tego typu odwołania były wykorzystywane w dyskursie kaznodziejskim przy okazji przywoływanych egzemplów lub konstruowania figur retorycznych, choć trzeba zaznaczyć, że Dębski rzadko korzystał z tych możliwości.

Zbiór kazań niedzielnych Kierśnickiego łączy ze zbiorami Awedyka i Dębskiego otwierający go cykl czterech kazań adwentowych odnoszących się do tematu Sądu Ostatecznego⁶⁰. Nie zawiera on jednak innych cykli tematycznych, natomiast oprócz kazań niedzielnych, których temat zdeterminowany został przez perykopę biblijną, włączono do niego kilka kazań okazjonalnych, podobnie jak miało to miejsce w zbiorach Balsama. Są to dwa kazania związane z kultem wizerunków maryjnych. Pierwsze wygłoszone w Słucku w 1725 r.⁶¹, drugie przygotowane z okazji koronacji obrazu Matki Boskiej Kodeńskiej, ale wygłoszone w 1721 r. dwa lata przed właściwą uroczystością, która odbyła się w 1723 r.⁶² To samo kazanie zostało później wydane w publikacji Jana Ostrowskiego-Daneykowicza *Swada polska i łacińska* w 1745 r.⁶³ W zbiorze Kierśnickiego znalazło się jeszcze jedno kazanie okazjonalne, przygotowane w związku z poświęceniem jezuickiego kościoła pw. św. Piotra i Pawła w Pułtusk w dniu św. Bartłomieja w 1718 r.⁶⁴ Warto dodać, że Kierśnicki bardzo chętnie sięgał do egzemplów historycznych, a jego dyskurs był relatywnie bogaty w odniesienia do różnych aspektów codzienności staropolskiej.

Porównanie kaznodziejstwa Kacpra Balsama z dokonaniem jezuickich oratorów jego epoki wskazuje na wyjątkowy charakter jego dorobku. Mimo licznych podobieństw tematycznych i strukturalnych wyróżnia się na tle innych kaznodziejów inwencją i oryginalnością podejmowanych tematów. Bez wątpienia pojawia

⁵⁹ *Ibidem*, s. 153–185.

⁶⁰ Atanazy Ludwik Kierśnicki, *Wolny głos mów niedzielnych*, s. 1–37.

⁶¹ *Ibidem*, s. 301–333.

⁶² *Ibidem*, s. 409–467. Użyto paginacji własnej (Filip Wolański), ponieważ w starodruku znajduje się paginacja błędna. Kazanie kończy się na s. 439.

⁶³ Jan Ostrowski-Daneykowicz, *Swada polska i łacińska*, t. 1, Lublin 1745, s. 24–45; Zob. *Miejsca święte Rzeczypospolitej. Leksykon*, red. Antoni Jackowski, Kraków 1998, s. 136–138.

⁶⁴ Atanazy Ludwik Kierśnicki, *Wolny głos mów niedzielnych*, s. 537–548.

się w jego dyskursie szczególny rodzaj wrażliwości na potrzeby odbiorcy. Balsam próbował na nie reagować w granicach respektowanej przez niego konwencji retorycznej i robił to w sposób bardzo sprawny. Sarmacki odbiorca otrzymywał przekaz, w którym odwołania do codzienności i jej problemów połączono ze sferą *sacrum*, przy czym ta sakralizacja służyła wzmocnieniu komunikatu normatywnego. Balsam dążył do ukazania relacji społecznych w zgodzie z aksjologią promowaną przez Kościół rzymskokatolicki. Ten uniwersalny aspekt dyskursu sprawił, że nawet w epoce stanisławowskiej przepowiadanie krakowskiego jezuitę mogło zachować aktualność.

SUMMARY

Jesuit preaching in the Polish-Lithuanian Commonwealth was an important model for clergy because Jesuits set sermon models in the 16th and 17th century and promoted new types of sermons. Each generation of Polish Jesuits had outstanding preachers, such as Jakub Wujek, Piotr Skarga, Stanisław Grodzicki, and Marcin Laterna. In the first half of the 18th century, Kacper Balsam was the most outstanding personality. He was born in Lviv but became famous for his sermons delivered in Krakow. A comparison of Balsam's preaching with that of selected other Polish Jesuits of the 18th century who had similar achievements (Konstanty Awedyk, Franciszek Borowski, Jerzy Dębski, and Atanazy Ludwik Kierśnicki) shows the unique nature of his talent. They were the authors of collections of Sunday sermons, holiday sermons and occasional sermons. Like Balsam, they were active in public life. Despite numerous thematic similarities, Balsam stands out due to the inventiveness and originality of the topics he discusses. He sought to show social relations in accordance with the axiology of the Roman Catholic Church, which made his sermons relevant throughout the 18th century.

BIBLIOGRAFIA /REFERENCES

- Awedyk Konstanty, *Kazania na niedzielę całego roku* [...], Lwów 1766.
- Awedyk Konstanty, *Kazania w niektórych materiach tego polityczniejszego i uczeńszego wieku wielce potrzebnych*, Lwów 1757.
- Awedyk Konstanty, *Kazanie gdy pierwsza wiadomość o nominacji JWX Wacława Hieronima Sierakowskiego* [...] *miane w archikatedrze lwowskiej na wotywie publicznej* [...], Lwów 1759.
- Awedyk Konstanty, *Kazanie na pogrzebie JW. JM. P. Michała na Księstwie Poryckim Czackiego, kasztelana wołyńskiego, wojsk JK.M. i Rzeczypospolitej znaku pancernego rotmistrza miane* [...], *dnia pierwszego pogrzebu w kościele łuckim OO. Jezuitów roku pańskiego 1745 dnia 17 maja*, Lublin 1745.

- Awedyk Konstanty, *Kazanie na powitanie [...] Trybunału Koronnego deputatów, po ufundowanej [...] głównych sądów jurysdykcji. Miane w kościele farnym Piotrowskim roku 1747 dnia 15 października*, Kalisz 1747.
- Awedyk Konstanty, *Kazanie na zaczęcie Trybunału Koronnego miane [...]*, Lublin 1758.
- Awedyk Konstanty, *Kazanie po dysputach Contra Talmudystów we Lwowie w kościele katedralnym lwowskim miane. Przy tym historia Contra Talmudystów wszystkie dworniejsze okoliczności nawrócenia ich do wiary św. i dalszych postępów opisyjaca [...]*, Lwów 1760.
- Awedyk Konstanty, *Mądrość każdego kondycji proporcjonalna JO. Trybunałowi Koronnemu i innym stanom na kolendę dana. To jest kazanie kolendowe na dzień św. Agnieszki miane wielkim i dystygowanym imionom palestry piotrkowskiej trybunalskiej przypisane [...]*, Kalisz 1748.
- Balsam Kacper, *Kazania na niedzielę całego roku*, t. 1–2, Poznań 1761.
- Balsam Kacper, *Kazania na święta całego roku*, t. 1–2, Poznań 1762–1764.
- Balsam Kacper, *Kazania przygodne [...]*, t. 1–7, Poznań 1764–1772.
- Balsam Kacper, *Kazanie o trojakiej jedności do publicznych obrad potrzebnej pobudzające ku zjednaniu przez modlitwy sejmowi walnemu na rok pański 1758 przypadającemu w Warszawie tejże potrzebnej jedności podczas wotywy przedsejmowej, w Krakowie miane [...]*, Kraków 1758.
- Balsam Kacper, *Kazanie pobudzające do modlitwy na uproszenie szczęśliwego powożenia sejmowi walnemu w roku 1754 d. 30 września rozpoczynającemu się w Warszawie, w kościele katedralnym krakowskim podczas solennej wotywy przedsejmowej miane przez jednego kapłana Soc. J. i za pozwoleniem starszych, tegoż roku do druku podane [...]*, Kraków 1754.
- Borowski Franciszek, *Kazania na niedzielę*, t. 1, Lwów 1769.
- Borowski Franciszek, *Kazanie na koronacji cudownej Matki Boskiej w Rzeszowie roku pańskiego 1763 dnia 9 września*, Lublin 1769.
- Borowski Franciszek, *Kazanie na powitanie JO. Trybunału Koronnego w kościele lubelskim dnia 19 kwietnia 1755*, b.m., b.r.
- Borowski Franciszek, *Kazanie przy dokończeniu uroczystej kanonizacji św. Józef z Kuptyny zakonu św. Franciszka Conventualium dani 19 września 1768 r. w Przemyślu*, b.m., 1769.
- Borowski Franciszek, *Kazanie przy podziękowaniu Panu Bogu za wybór Augusta III na króla polskiego miane w kolegiacie lubelskiej dnia 8 sierpnia 1756*, b.m., b.r.
- Dębski Jerzy, *Trojaki pokłon kaznodziejski niedzielny Bogu w Trójcy Świętej jedynemu oddany albo kazania Trójcy Najświętszej dedykowane*, t. 1, Kalisz 1725; t. 2, Sandomierz 1729; t. 3, Sandomierz 1732.
- Dębski Jerzy, *Trojaki pokłon kaznodziejski odświętny, czci i chwale Trójcy Najświętszej, pierwszym tomem kazań rocznych w trój letnich kazaniach odświętnych*, Sandomierz 1729.
- Dębski Jerzy, *Trybunał niebieski na ziemi [...]. Kazanie na solennej wotywie u fary piotrkowskiej [...] roku 1721 dnia 6 Oktobra*, Kalisz 1721.

- Kazania przebrane z kaznodziejów francuskich o czterech ostatnich rzeczach każdego człowieka*, tłum. Tomasz Perkowicz, t. 1–3, Poznań 1766.
- Kierśnicki Atanazy Ludwik, *Basilica honoris avita Toporeorum [...] ad gloriae perennitatem erecta sacro honori Bartholomaei Tarlo, Posnaniensis episcopi, ad nominantes influas dicta [...]*, Varsoviae 1710.
- Kierśnicki Atanazy Ludwik, *Wolny głos mów niedzielnych najdzielniejszym głosem tak w puszczy literalnego sequestru, jako na publikach starożytnych [...]*. Poświęcony, Warszawa 1727.
- Kierśnicki Ludwik Atanazy, *Monarchini polska, głową swoją korony, a sercem swoim głowy koronująca. Wielka wielkiego Boga matka Maria w arcy cudownym obrazie na Jasnej Górze częstochowskiej [...] ukoronowana*, Częstochowa 1717.
- Nowakowski Antoni, *Nowa korona chwały najwyższej monarchini nieba i ziemie najasniejszej królowej polskiej Maryi Pannie wielkiej Zbawiciela naszego matce, w precudownym rytrakcie na Jasnej Górze częstochowskiej [...] ukoronowana. Przez tryumfalną szczęśliwej inauguracji oktafę, drogimi perłami panegirycznych kazań, od najprzewielebniejszych i przewielebnych prałatów i godnych enkomistów przebrana i akomodowana*, Częstochowa 1718.
- Ostrowski-Daneykiewicz Jan, *Swada polska i łacińska*, t. 1, Lublin 1745.
- Skarga Piotr, *Kazania sejmowe*, oprac. Janusz Tazbir, Mirosław Korolko, Wrocław 2003.
- Balon Marek, *Ks. Piotr Skarga. Mała biografia*, Kraków 2011.
- Barącz Sadok, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856.
- Bednarski Stanisław, *Awedyk Konstanty (1708–1771)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Warszawa–Kraków 1935, s. 189–190.
- Bednarski Stanisław, *Balsam Kasper (1715–1760)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Warszawa–Kraków 1935, s. 242–243.
- Bednarski Stanisław, *Borowski Franciszek (1712–1783)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Warszawa–Kraków 1936, s. 345–346.
- Bednarski Stanisław, *Stanisław Warszewicki*, Kraków 1939.
- Bednarski Stanisław, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933 (reprint 2003).
- Bednarz Mieczysław, *Jezuici i religijność polska 1564–1964*, „Nasza Przyszłość”, 7 (1964), s. 149–224.
- Brzozowski Mieczysław, *Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI–XVIII)*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 1, red. Marian Rechowicz, Lublin 1975, s. 361–428.
- Ciesielski Tomasz, *Koronacje cudownych obrazów w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. Aleksander Jankowski, Andrzej Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 195–211.
- Cieślak Stanisław, *Marcin Laterna SJ (1552–1598). Działacz kontrreformacyjny*, Kraków 2003.
- Drob Janusz A., *Model człowieka wieku XVII w kazaniach Bernarda Gutowskiego*, „Roczniki Humanistyczne”, 29 (1981), 2, s. 75–140.

- Drob Janusz A., *Trzy zegary. Obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 1998.
- Drzymała Kazimierz, Ks. *Jakub Wujek z Wągrowca obrońca chłopów polskich*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 12 (1959), s. 363–372.
- Drzymała Kazimierz, Ks. *Stanisław Grodzicki SJ*, Kraków 1973.
- Dywan Tomasz, *Kształtowanie kultury prowincjonalnej w katolickich sanktuariach maryjnych na kresach południowo-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Łódź 2014.
- Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień, Kraków 2004.
- Gałwiazek Tomasz, *Kształtowanie mentalności chrześcijańskiej w świetle kazań dominikańskich czasów saskich*, Toruń 2009.
- Grzebień Ludwik, *Awedyk Konstanty (1708–1771)*, [w:] *Polski Słownik Teologii Katolickiej*, t. 1, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, Warszawa 1981, s. 79–80.
- Grzebień Ludwik, *Balsam Kacper (1715–1759)*, [w:] *Polski Słownik Teologii Katolickiej*, t. 1, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, Warszawa 1981, s. 93–94.
- Grzebień Ludwik, *Borowski Franciszek, senior (1712 ok.–1790)*, [w:] *Polski Słownik Teologii Katolickiej*, t. 1, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, Warszawa 1981, s. 199–200.
- Grzebień Ludwik, *Czy Stanisław Konarski SP był natchnieniem dla jezuitów w reformie szkolnictwa?*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, 10 (2001), 2, s. 53–66.
- Grzebień Ludwik, *Dębski Jerzy h. Radwan (1668–1733)*, [w:] *Polski Słownik Teologii Katolickiej*, t. 1, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, Warszawa 1981, s. 392–393.
- Grzebień Ludwik, *Kiersnicki (Kiersznicki) Atanazy Ludwik (1678–1733)*, [w:] *Polski Słownik Teologii Katolickiej*, t. 1, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski, Warszawa 1981, s. 274–275.
- Jougan Alojzy, *Homilie polskie od czasów najdawniejszych po dobę obecną*, Lwów 1902.
- Kicińska Urszula, *Oracja pogrzebowa jako upamiętnienie zmarłego*, [w:] *Nie wszystkich umrę. Pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej. Studia*, red. Aleksander Janowski, Andrzej Klonder, Bydgoszcz 2015, s. 189–199.
- Korolko Mirosław, *O prozie kazań sejmowych Piotra Skargi*, Warszawa 1971.
- Korolko Mirosław, *Retoryka w polskich kolegiach jezuickich*, [w:] *Jezuici a kultura polska*, red. Ludwik Grzebień, Stanisław Obirek, Kraków 1993, s. 121–142.
- Kościelny Robert, *Kazania barokowe jako źródło do badań nad mechanizmami kształtowania postaw mieszkańców Rzeczypospolitej*, „Nasza Przyszłość”, 97 (2002), s. 89–124.
- Kościelny Robert, *Rzeczpospolita oskarżanych narodów*, Szczecin 2003.
- Kuran Magdalena, *Przez zarzuconą subtelną bawelnicę... – cognitio symbolica w kazaniach reformata Antoniego Węgrzynowicza (źródła, zastosowania i konteksty)*, Łódź 2022 (Analecta Literackie i Językowe, 16).

- Marszk Joanna, *Piotr Skarga rzecznikiem sprawiedliwych prawi właściwie pojętej wolności w Rzeczypospolitej (na podstawie „Kazań sejmowych”)*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum”, 24 (2018), 2, s. 108–131.
- Mecherzyński Karol, *Historia wymowy w Polsce*, t. 1–3, Kraków 1858.
- Miejsca święte Rzeczypospolitej. *Leksykon*, red. Antoni Jackowski, Kraków 1998.
- Natoński Bronisław, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna od XVI do XVIII w. Nauczanie i piśmiennictwo*, Kraków 2003.
- Natoński Bronisław, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 1, red. Marian Rechowicz, Lublin 1975, s. 87–219.
- Natoński Bronisław, *Kiersńnicki (Kiersznicki) Atanazy Ludwik (1678–1733)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12, Wrocław 1966–1967, s. 431–432.
- Natoński Bronisław, *Wokół nauki o stylach w jezuickich retorykach*, „Pamiętnik Literacki”, 1963, 3–4, s. 81–89.
- Niedźwiedź Jakub, *Nieśmiertelny teatr sławy. Teorie i praktyka twórczości panegirycznej na Litwie w XVII–XVIII w.*, Kraków 2003.
- Nowicka-Struska Anna, *Ex fumo in lucem. Barokowe kaznodziejstwo Andrzeja Kochanowskiego*, Lublin 2008.
- Obirek Stanisław, *Wizja Kościoła i państwa w kazaniach Piotra Skargi SJ*, Kraków 1994.
- Obirek Stanisław, *Wizja państwa w nauczaniu jezuitów polskich w latach 1564–1668*, Kraków 1995.
- Panuś Kazimierz, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, cz. 2: *Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku*, Kraków 2001.
- Paściak Józef, *Pisma kaznodziejskie i ascetyczne ks. Jakuba Wujka*, „Studia Gnesnensis”, 1 (1975), s. 374–377.
- Pawlak Wiesław, *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 2005.
- Pazera Wojciech, *Kaznodziejstwo w Polsce od początku do końca epoki baroku*, Częstochowa 1999.
- Pelczar Józef, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, t. 1–3, Kraków 1896–1900.
- Piechnik Ludwik, *Akademie i uczelnie jezuickie*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2, red. Marian Rechowicz, Lublin 1975, s. 51–102.
- Piechnik Ludwik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570–1599*, Rzym 1984.
- Platt Dobrosława, *Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław 1992.
- Puchowski Kazimierz, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007.
- Rok Bogdan, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995.
- Rynduch Zbigniew, *Nauka o stylach w retorykach polskich XVII w.*, Gdańsk 1967.

- Sarcevičienė Jolita, *Bene vixit ideo bene mortua est: śmierć kobiety w kazaniach pogrzebowych Wielkiego Księstwa Litewskiego pierwszej połowy XVII wieku*, „Barok. Historia, Literatura, Sztuka”, 13 (2006), 1(25), s. 49–58.
- Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, red. Jakub Kołacz, Kraków 2006.
- Tazbir Janusz, *Jezuici w Polsce do połowy XVII w.*, [w:] *Szkice z dziejów papieżstwa*, red. Kazimierz Piwarski, Warszawa 1961, s. 107–153.
- Tazbir Janusz, *Piotr Skarga, szermierz kontrreformacji*, Warszawa 1978.
- Witkowska Aleksandra, *Uroczyste koronacje wizerunków maryjnych na ziemiach polskich w latach 1717–1992*, [w:] *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, red. Antoni Jackowski, Kraków 1996, s. 87–103.
- Wolański Filip, *Kaznodziejstwo bernardyńskie w staropolskim systemie komunikacji społecznej schyłku epoki saskiej. Studium kształtowania wyobrażeń i postaw*, Toruń 2012.
- Wolański Filip, *Radziwiłłowskie uroczystości funerlane w XVIII wieku na tle zwyczajów pogrzebowych w Rzeczypospolitej*, „Socialinių tapatumų reprezentacijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje”, 2010, s. 422–431.
- Załęski Stanisław, *Jezuici w Polsce*, t. 1–5, Lwów–Kraków 1900–1906.
- Zielonka Zbigniew, *Laudacja Piotra Skargi. Czy i czym zasłużył sobie Skarga na miano Wielki*, [w:] *Ks. Piotr Skarga SJ w roku jubileuszowym 2012*, red. Krystyna Krawiec-Złotkowska, Słupsk–Radom 2014, s. 15–28.

O AUTORZE

Dr hab. Filip Wolański prof. UWr zatrudniony w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego, historyk, badacz specjalizujący się w historii kultury ze szczególnym uwzględnieniem epoki staropolskiej, zwłaszcza XVIII w. Autor wielu publikacji z zakresu historii piśmiennictwa geograficznego, komunikacji społecznej w kontekście kaznodziejstwa, podróży i edukacji. Adres e-mail: filip.wolanski@uwr.edu.pl

